

GENIUS LOCI

LASZLOVSZKY 60

edited by
Dóra Mérai
and

Ágnes Drosztnér, Kyra Lyublyanovics,
Judith Rasson, Zsuzsanna Papp Reed,
András Vadas, Csilla Zatykó

ARCHAEOLOGIA

Genius loci **Laszlovszky 60**

edited by

Dóra Mérai

and

**Ágnes Drosztmér, Kyra Lyublyanovics,
Judith Rasson, Zsuzsanna Papp Reed,
András Vadas, Csilla Zatykó**

Budapest 2018

The publication of this volume was generously funded by

CENTRAL EUROPEAN UNIVERSITY

ISBN 978-615-5766-19-0

© by the Authors and Archaeolingua Foundation

2018

ARCHAEOLOGUA ALAPÍTVÁNY

H-1067 Budapest, Teréz krt. 13

www.archaeolingua.hu

Copy editing and language editing: the editors

Layout: Zsanett Kállai

Map: Viktor Lagutov, Zsuzsa Eszter Pető, Mária Vargha, István Gergő Farkas

Front cover design: Eszter Bence-Molnár

Table of contents

Tabula gratulatoria	v
Kiadói előszó	vi
Publisher's Preface	viii
Köszöntő	x
Salutation	xi

Boundaries, Frontier Zones / Határvonalak, határvidékek

ALEKS PLUSKOWSKI – ALEX BROWN – SEWERYN SZCZEPANSKI – ROWENA BANERJEA – DANIEL MAKOWIECKI What Does a Frontier Look Like? The Biocultural Dynamics of the Lower Vistula Borderland in the Middle Ages	2
STEPHEN POW The Mongol Empire's Northern Border: Re-evaluating the Surface Area of the Mongol Empire	8
IAN WOOD Two Roman Frontiers and Their Sub-Roman Afterlife	14

Crossing Borders / Határokon át

SZAKÁCS BÉLA ZSOLT Gyulafirátót, avagy a rendi építészeti hagyományok átjárhatósága	19
CRISTOPHER MIELKE A Queen's Crusading Connections: Yolanda of Courtenay, the Fifth Crusade, and the Military Orders	25
BÁRÁNY ATTILA Angol keresztes a magyar végeken: Robert de Champlayn	28
CRISTIAN GAȘPAR Trespassing Pigs, Sons of Whores, and Randy Dogs: Marginalia on a Medieval Document from Caransebeș/Karánsebes	32
VADAS ANDRÁS A kecskeméti marhahajtók megpróbáltatásai és egy végvár jóllakott őrsége	38
LÁSZLÓ KONTLER Borders and Crossings: A Jesuit Scientist in the Whirlwind of Enlightened Reform	41
PAUKOVICS GERGŐ Hajszá az örök fiatalságért. Dr. Voronoff és a dübörgő 20-as évek	45
PINKE ZSOLT – STEPHEN POW A Gangesz-deltából a globális porondra: történeti ökológiai szempontok a kolera kórokozó (<i>Vibrio cholerae</i>) elterjedési területének átalakulásához	50
MARCELL SEBŐK Tangible Cultural Heritage: The Early History of Blue Jeans	55

Inhabiting the Landscape / Élet a tájban

SÓFALVI ANDRÁS	
A Barcaság határai és 13. század eleji településképe a Német Lovagrend adományleveleiben	60
NIKOLINA ANTONIĆ	
The Hospitallers' Estate of Čičan and its Neighbors: Spatial Analysis Yields New Information	64
ÜNIGE BENCZE	
The Abbey of Meszes: New Insights on the Site Location	68
MÓGÁNÉ ARADI CSILLA – MOLNÁR ISTVÁN	
Kísérlet a bárdudvarnok-szentbenedeki premontrei prépostság környezeti rekonstrukciójára	72
BEATRIX ROMHÁNYI	
Monasteries along the Danube	77
PUSZTAI TAMÁS – P. FISCHL KLÁRA	
A dél-borsodi síkság bronzkori és középkori településstruktúrájának összehasonlítása	82
VIZI MÁRTA	
Komplex régészeti kutatás egy egykori dél-dunántúli mezőváros területén	89
BATIZI ZOLTÁN	
Fagyosasszony és Kammerhof	95
PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS	
A középkori Kenderes településszerkezete	99
SZŐCS PÉTER LEVENTE	
Adatok Nagybánya és vidéke középkori egyházi topográfiájához	103
ZATYKÓ CSILLA	
Eltűnt berzencei malmok	108
SZABÓ PÉTER	
Középkori cseh erdőgazdálkodás a choustníki uradalom erdőszámadásainak tükrében	113
ANDREA KISS	
Before and After the Great Heat and Drought of 1540: Multiannual Trends of Grape and Grain Harvest Dates in the Vienna Hospital Accounts	117
LÁSZLÓ BARTOSIEWICZ	
“Kleine Fische, gute Fische” – But Sturgeon is Great	121
LYUBLYANOVICS KYRA	
Vad háziállat, házi vadállat: Számi rénszarvastartás a középkori és kora újkori Norvégiában	126
JUDITH RASSON	
Mountains in the Lifeways and History of Northern Macedonia	138
JEREMY MIKECZ	
Crossing the Abyss: The Apurímac Canyon at the Time of the Spanish Invasion of Peru (1533)	142

Busy Places / Nyüzsgő terek

PETROVICS ISTVÁN	
Újabb adatok Pécs késő középkori történetéhez	147
URBÁN MÁTÉ	
Lokális búcsújáró helyek a késő középkori Nyugat-Dunántúlon	151
BALÁZS NAGY	
The Marketplace of Csütörtök – A Local Market in Fourteenth-Century Hungary	156
KATALIN SZENDE	
The Sopron Fish Market	159
GERHARD JARITZ	
The Craftsman's Voice and Words in Late Medieval Austrian Urban Space	165

TABLE OF CONTENTS

ANA MARIA GRUIA Healthcare in Cluj in the Sixteenth Century: Overlapping Professions	168
ANA MARINKOVIĆ John Capistran's Mantle and the Early Propaganda of Franciscan Observant Cults in Dubrovnik	171
SABINA MADGEARU Ceremonial Space in Front of Medieval Buda: An Illuminated Fifteenth-Century French Vision	175
VÉGH ANDRÁS Óbuda látképeken	177

Layers of the Past / A múlt rétegei

KODOLÁNYI JUDIT Templomok és temetők a visegrádi Sibrik-dombon	181
ROSTA SZABOLCS Egy új lehetőség kapujában – tatárjáráskori védművek a Kiskunságban	186
BOTÁR ISTVÁN Árpád-kori edényégető kemence Csíksomlyón	193
PETAR PARVANOV Fire and Stone: Placing Flints in Graves in Late Medieval Kaliakra	197
GYARMATI JÁNOS Kumpi Wasi. Textilműhely egy inka tartományi központban	201
ZSUZSANNA PAPP REED Post It: Notes from Thirteenth-Century St Albans	207
VALERY REES The Salt of Genius: Marsilio Ficino on Food, Spices, and Nutrition	213
ROSSINA KOSTOVA The Mother of God Monastery near Varna, Bulgaria: More about Missionary Monasteries in Bulgaria in the Ninth and Tenth Centuries	217
DANIEL ZIEMANN The Imperial Abbey of Corvey in the Ninth and Tenth Century: At the Crossroads of Power	221
VIRÁGOS GÁBOR Kartal vagy Cyko? Kísérlet egy középkori nemesi család történetének rekonstruálására	226
TÓTH BOGLÁRKA – BOTÁR ISTVÁN A sepsikilyéni unitárius templom tetőszerkezeteinek kormeghatározása	244
RÁCZ MIKLÓS Egy tiszazugi újkori négyosztatú ház – Dokumentálás és építéstörténet	248

Objects beneath Our Feet / Tárgyak a föld alól

LANGÓ PÉTER A Tiszakeszi-Szódadombon talált kora Árpád-kori kereszt	254
RÁCZ TIBOR – NAGY BALÁZS Tatárjárás kori kincslelet Jászkarajenőről	258
SZENDE LÁSZLÓ Lehetett-e hadijelvény a csajági kereszt?	267
NÓRA UJHELYI Thoughts about Medieval Book Fittings from the Castle of Visegrád	270
MÁRIA VARGHA – THOMAS KÜHTREIBER Treasures of the “Lower Ten Thousand”? Hoards of Iron Objects	273

TABLE OF CONTENTS

K. NÉMETH ANDRÁS „Sarlóját ez okért bőszen fegyverré köszörülte” Késő középkori kiegyenesített sarló Kospa falu helyéről	280
MAXIM MORDOVIN A Collection of Fifteenth- and Sixteenth-Century Cloth Seals from Szolnok	285
TÜNDE KOMORI Ottomans in Pest in the Light of “Luxury” Ceramics: Four Cups from Kígyó Street	289
WICKER ERIKA A 17. századi rácszentpéteri kincslelet	294

Marking the Place / Helyek és jelek

CSERNUS SÁNDOR Keresztes családtörténet és kőbe vésett emlékezet	300
LŐVEI PÁL A pilisszántói keresztes kő legendája	305
MÉRAI DÓRA Sügérek a Nyárádmentén: Sigér Mátyás síremléke leporolva	311
VESZPRÉMY LÁSZLÓ A bambergi lovas szobra és Szent István	316
TAKÁCS MIKLÓS A pétervárad-tekiai reneszánsz kőfaragvány	321
ANNELI RANDLA What and Whom Should We Remember? The Case of the Teutonic Order’s Church and Castle in Pöide, Livonia	325

Heritage Sites, Sacred Places / Örökségi helyszínek, szent helyek

ALEKSANDAR PANTIĆ The Ambiguity of Heritage Interpretation: A Late Roman Tomb in Brestovik, Serbia	330
GYÖRGY ENDRE SZÖNYI Rocamadour: Monastic Center, Pilgrimage Place, Art Historical Interest, World Heritage Site	335
KATEŘINA HORNÍČKOVÁ A Penitent Judas Iscariot: An Exemplum of Christian Morals on the Eve of Hussitism?	339
JAMES PLUMTREE Buddha, Lenin, and the Prophet Muhammad Approaching the Landscape and Cultural Heritage of Issyk-Ata	343
ROBERT SHARP The Thames Estuary: The Cultural Heritage and Memory of the Thames Estuary at Southend-on-Sea	349
ESZTER SPÄT Constructing Religio-Ritual Heritage: The New Shrine of Shekhsê Batê in Khetar, Northern Iraq	353
ZSUZSANNA RENNER Delhi, Old and New: Changing Cityscapes and the Cultural Heritage of India’s Capital City	357
FELD ISTVÁN Pseudovár vagy történeti rekonstrukció?	364
ILON GÁBOR A velemi régészeti témaparkról	371
WOLLÁK KATALIN Örökség alapú fejlesztés Kölkeden	374

TABLE OF CONTENTS

Places of Memory / Az emlékezet helyei

JÁNOS BAK	
Nádor 20 Capriccio	380
SZENTPÉTERI JÓZSEF	
Pilistől Tételig. Elektronikus levélféle a 60 esztendő's Laszlovszky Józsefnek	382
RICHARD HODGES	
Scarlino in the 1980s, Forty Years On	386
KLANICZAY GÁBOR	
Egy hozzászólás Kremsben	390

Templomok és temetők a visegrádi Sibrik-dombon

KODOLÁNYI JUDIT*

Visegrádon a Duna kanyarulata fölé magasodik a Sibrik-domb, mely a kora középkor egyik jelentős központja lehetett.¹ Az itt található lelőhely az egykori római erőd – később ispáni vár – mellett, a dombon átvezető út túloldalán, és a hegyoldal védelmében helyezkedik el. (1. kép)

Az egykori, 4. századi római erődtől délkeletre Soproni Sándor 1951-ben egy épületet fedezett fel, melyet római kori villának vélt. A következő évtizedek ásatai és leletmentő kutatásai során sírok és földbe mélyített házak maradványai kerültek elő a területen, majd 1972–74-ben Szőke Mátyás a lelőhely nyugati részén kora Árpád-kori soros temetőt tárt fel, 1977–79-ben pedig egy épületegyüttest. Utóbbiról a feltárás során kiderült, hogy nem római kori, hanem két egymásra épült középkori templom maradványa. A két templom és a temető vagy temetők egységet alkottak, párhuzamosan alakultak ki, összefüggésben álltak a közelben, a lelőhelytől északnyugatra található ispáni várral és a hozzá köthető központtal, valamint a Visegrád-Várkert lelőhelyen feltárt egykorú településsel (2. kép).²

A feltárás során³ előkerültek egy korai, feltehetően 11. század eleji, kis méretű (10,2 m × 4,4 m), félköríves szentélyzáródású, kelet-nyugat tájolású plébániatemplom alapjai és pusztulási rétege. A megmaradt falrészekből sikerült megállapítani, hogy e templom szentélyének alapozása agyagba rakott *opus spiccatum* technikával készült, azonban a felmenő falakról többet nem tudunk, mivel azokat teljes mértékben elbontották a második, jóval nagyobb és jelentősebb templom építésekor. Ezt a későbbiekben esperesi templomnak meghatározott épületet az építési rétegben előkerült I. László érme alapján a 11. század második felére keltezhetjük. A 18,4 m × 9,4 m méretű, egyenes szentélyzáródású templom alapozása szinte végig megmaradt. A szentélyben,

valamint a hajó déli oldalán nagyjából 1 m magasan *opus incertum* technikával készült felmenő falakat is sikerült megtalálni.

Az épület igényes kivitelezése, díszítése, mérete azt sugallják, hogy jelentős egyházi intézmény lehetett, és erre utal a főoltár előtt fellelt, már a templom fennállása után elhelyezett, épített sír is. A templom szentélyének két oldalán két mellékoltár is megfigyelhető volt. Az épület egész belső terét *terrazzo* padló borította, falait pedig *al secco* falfestmények díszítették. E szépen kivitelezett, bizánci és balkáni párhuzamokat mutató falfestmények egy szakaszon szintén fennmaradtak, a templom pusztulási rétegéből pedig jelentős mennyiségű töredékük került elő (3. kép). Az elsőrangú festészeti alkotások a középkor magyarországi művészetének legkorábbi falfestményei közé tartoznak. A kor díszítési szokásainak megfelelően⁴ több vízszintes zónára osztott felületen növényi motívumok, mandorla alakú keretekben elhelyezett alakok, a felső zónában pedig figurális ábrázolások, feliratok jelentek meg. A templom belsejében ezen felül egy karzat tartóoszlopainak alapozását, egy külső lépcsőtorony falmaradványait és egy szentélyrekesztő korlát nyomait is sikerült azonosítani. A templom belsejében megtalált faragott kőtöredékek, különösen egy szalagfonatos díszítésű vállkőtöredék az épületet művészettörténeti szempontból a közeli Szent András monostorral hozzák párhuzamba.⁵

Az építési rétegek és az egyes épületrészek viszonya arra utal, hogy e második templom építése két fázisban zajlott le. Először maga a templom épülete készült el, majd később, még a teljes épület befejezése előtt helyezték el a nyugati végében a karzatot, és később építették mellé a lépcsőtoronyt is. Hogy ez az átépítés a felmenő építményben milyen változtatásokkal járt, nem tudjuk, azonban ezzel egy időben készült el az ásató által „esperesi házként” meghatározott építmény is. Az épület hegy felőli, déli oldalán egy

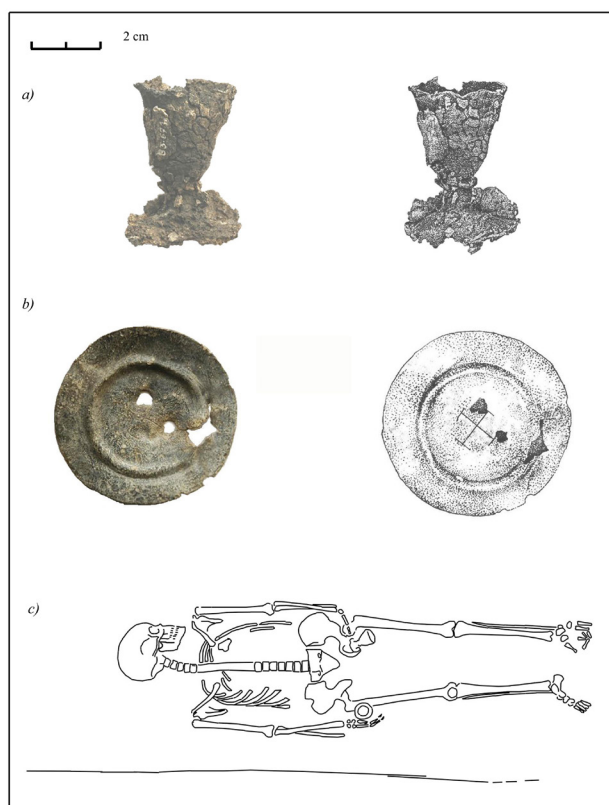
* Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest

► **3. kép.** Falfestmény maradványa a második számú templomból (rajz és fotó: Szőke Máttyás)

23 m hosszú falat építettek, mely a templomhoz csatlakozó melléképület oldalfala volt. A templom déli oldalán elhelyezett egyetlen bejáratát ezen keresztül lehetett csak megközelíteni. A melléképület falát két helyen bejáratok szakították meg, ami arra utal, hogy az épületet belül falak osztották több helyiségre. Alsó szintjének előterében gyülekezési és temetkezési tér, a közösség előkelő tagjainak sírjai, emeletén pedig más egyházi funkciójú tér lehetett. A környezetében talált leletek tanúsága szerint az épületrészt kerítés vette körül, mellette sövényfalú házat építettek, és egy kis gazdasági udvart alakítottak ki. Ez utóbbi a templomban szolgálatot teljesítő egyházi személyek, esetleg az esperes lakhelye lehetett.

Ezt a nagy gonddal kialakított, jelentős és láthatóan élénk élet középpontjában álló templomot azonban az ásatás tanúsága szerint már a 12. század közepén elhagyták. Pusztulási rétege nem mutat nagyobb traumát, rombolást, de viszonylag jól keltezhető egy, a déli mellékoltár pusztulási rétege alatt talált, 12. századi éremmel. Hogy a templomot egyszerre hagyták fel, vagy funkciójának elvesztése után fokozatosan vált egyre jelentéktelenebbé és néptelenedett el, nem tudjuk. Mindenesetre a felhagyás eseményéhez köthető, hogy a temető egyes sírjait kiürítették, a holttestek maradványait valószínűleg magukkal vitték. Ezek után a temető használata is befejeződött, a templom épületében és környékén csupán má-

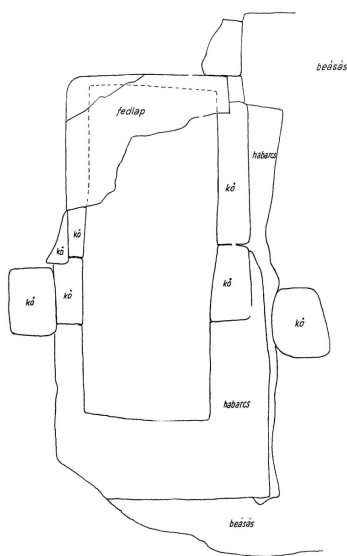

► **4. kép.** Egyházi személy sírjának rajza a templom körüli temetőből, a mellékletként talált kehely és paténa fotójával és rajzával (rajz és fotó: Szőke Máttyás)

sodlagos használat szórványos nyomait lehetett felfedezni.

A templomok közvetlen környezetében összesen 221 sírt sikerült az évek során feltárni.⁶ Ezek nem mindegyike tartozott a templomokhoz, és mivel a temető határait nem sikerült megfogni, feltételezhető, hogy további temetkezések vannak a területen. A lelőhelynek a templomoktól nyugatra első részén az 1972–74-es ásatás 146 sírt tárt fel egy soros temetőben, és további 75 sír került elő, nagyrészt a templomok körüli területről. Elhelyezkedésükből világosan látszik, hogy soros elrendezésű és templom körüli temetkezésekről is szó van, azonban nem sikerült tisztázni, hogy egy vagy több temetőről beszélhetünk-e, és hogy az eltérő módon rendezett részek milyen viszonyban álltak egymással.

A soros temetőrészben és a második templom nyugati oldalán is megfigyelhető egy-egy olyan sírcsoport, amelyben a közösség fontosabb tagjai nyugodtak. Gazdagabb mellékletek – a soros temető esetében érmek, hajkarikák, gyöngy nyakláncok, vadkanagyar, nyílhegyek; a templom körüli rész esetében arany, ezüst hajkarikák és

► 5. kép. Kiürített sír fotója és rajza a második számú templom szentélye előtt (rajz és fotó: Szőke Mátyás)

gyűrűk, az egyik síron sírkőként elhelyezett római kori oszloptöredék – jelzik a sírokban nyugvók magasabb társadalmi státuszát, gazdagságát. A mindkét csoportnál fellelt, korhatározásra alkalmas érmek (Salamon, I. Géza, I. László) valószínűsítik, hogy nagyjából egykorú temetkezésekről van szó, amelyek között azonban elkülönül a soros temető korábbi szokásaihoz hű közössége és a templom mellé temetkező, a keresztény rítushoz közelebb álló sírok csoportja. Ez utóbbiak az ispáni vár urainak, akár az ispánnak és családjának temetkezései is lehetnek. Feltételezhető tehát, hogy a területet egy adott közösség használta temetkezésre a 11-12. század folyamán, és hogy a két temetőrész nem vált el élesen egymástól, ha-

bár az elrendezésen túl több szignifikáns különbség (a mellékletek, demográfiai megoszlás, temetkezési rítusok tekintetében) is megfigyelhetők közöttük. A két temető egymáshoz és a templomokhoz való viszonyának vizsgálata a 11-12. század egy izgalmas jelenségére, a soros temetőről templom körüli temetkezésre való áttérés folyamatára vet fényt, ugyanakkor a részletek a visegrádi templom esetében azt is megmutatják, hogy kiemelkedő lelőhellyel állunk szemben.

A sírok egy harmadik csoportja is megfigyelhető a második templom szentélyétől keletre, ahol, mint a templom körüli temetők legszentebbnek tartott részében, egyházi személyek sírjai lehettek. A 160. sírból, derékmagasságban vasból készült cilicium, a 164. sírban az elhunyt két kezébe helyezve kehely és paténa került elő (4. kép). Az utóbbi, ónból készült, kifejezetten temetkezési célra szánt kegytárgyak párhuzamai azt mutatják,⁷ hogy a sírban jelentős egyházi személy nyugalhatott, és ez a templom funkciójára és jelentőségére vonatkozóan adhat információkat. Ebben a templom körüli temetőrészben figyelhető meg három olyan sír, amelyből a holttestet exhumálták és elvitték, közöttük a kiemelt helyen, a templom belsejében az oltár előtt épített sírban eltemetett személy maradványait is (5. kép). Ez utóbbi sír méretéből adódóan gyermek, esetleg női sír lehetett. Az épület felhagyásával feltehetően egy időben a templomot használó közösség vagy személy új helyre szállította a számára valamilyen okból jelentőséggel bíró elhunytak földi maradványait.

A lelőhely funkcióját érintő legfontosabb változás, a második templom megépítése két, viszonylag jól megfogható horizontra osztja a leletcsoportokat. Nem számítva a szórványosan fellelt néhány római kori sírt, az első templom és az azt megelőző időszak alkotja az első periódust. Itt kezdetben – feltehetően a 10-11. század fordulóján – megtelepedéssel, földbe mélyített házakkal kell számolnunk, ugyanakkor van több olyan temetkezés is, amelyről tudjuk, hogy megelőzi az első templom korát, hiszen annak alapozása alól került elő. Elképzelhető tehát, hogy a temető még egy korai megtelepedéshez kapcsolódva jött létre, és később, a temető egy akkor perifériára eső részén építették meg az első plébániatemplomot. Ez az építkezés az ezredforduló környékére tehető, és összekapcsolható a veszprémi püspökség I. István által 1009-ben

kiadott alapítólevelével,⁸ valamint a római erődítmény újra használatba vételével, vagy legalábbis státuszának megváltozásával.⁹

A lelőhely második, markánsan elkülönülő korszakát a második templom, az ezt követő temetkezések, a templom környezetének kialakítása és a melléképület alkotják. Ekkor Visegrádnak mint központnak a funkciója megváltozott, ez befolyással volt a közösség életére, és nyomai felismerhetők a temető anyagában is. Elképzelhető, hogy a második templom építése összefügg az I. András által Visegrád egy másik pontján alapított Szent András bazilita monostor építésével,¹⁰ legalábbis a templom művészettörténeti párhuzamai erre utalnak. A temetők legjelentősebb sírjainak keletkezése is erre az időre tehető. Salamon és I. László királyok uralkodása alatt tart ez a virágkor, hiszen írott forrásból tudjuk, hogy a hatalma ellen lázadó Salamon egykori királyt I. László a visegrádi várban tartotta fogva 1081 és 1083 között.¹¹ Ez a királyi személyhez méltó börtön csak az egykori római erődítmény, majd ispáni vár belsejében található kőépület lehetett, és egy ilyen fontos személy állandó jelenléte megmagyarázhatja a már álló templom átépítését, bővítését is. Nincs azonban információ arra vonatkozóan, hogy a második templom milyen viszonyban állt a várral és előkelő lakójával.

Az a visszaesés, amelyet a második templom felhagyása jelez, szintén valamilyen politikatörténeti változás eredménye lehetett. Visegrád közigazgatási jelentősége csökkenni kezdett, a központ innen átkerült a szomszédos Esztergomba,¹² és újabb változás zajlott le a templomot használó közösség életében is. Annyi bizonyos, hogy a több mint száz évvel későbbi tatárjárás pusztította el az addigra már jelentőségét veszített központot, de a várkerti településsel ellentétben a tatárok a Sibrik-domb tetején már csak elnéptelenedett romokat találtak.

A területen a legutóbbi években is folytatott ásások kibővítették a visegrádi korai központtal kapcsolatos tudásunkat.¹³ A 2010-ben a vár falain belül talajradarral felfedezett, és a 2013-ban hitelesítő ásatación feltárt,¹⁴ szintén kora középkori, nagyméretű templom, és a mellette talált, szintén kehellyel és paténával ellátott papi sír felfedezése újabb elemmel bővítette a kora középkori Vi-

segrád egyházairól alkotott képünket. Világos, hogy a fent tárgyalt templomok és temetők története és funkciója csak a korai központ más intézményeinek viszonylatában érthető meg igazán.

Jegyzetek

- ¹ Buzás Gergely, „Visegrád,” in *Medium Regni*, szerk. Altmann Júlia (Budapest: Nap Kiadó, 2004), 118.
- ² Buzás, „Visegrád,” 118.
- ³ A templomok feltárására vonatkozóan lásd: Kodolányi Judit, „A visegrádi esperesi templom,” MA szakdolgozat, Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem (2009).
- ⁴ Tóth Melinda, „Falképtöredékek, arcok és kéz részletével,” in *Pannonia Regia: Művészet a Dunántúlon 1000–1514*, szerk. Míkó Árpád és Takács Imre (Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 1994), 218.; Tóth Melinda, „Falfestészet az Árpád-korban. Kutatási helyzetkép,” *Ars Hungarica* 23, no. 2 (1995): 137–153.
- ⁵ Szebeni Andrea, „A visegrádi esperesi templom,” MA szakdolgozat, Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem (2001); Buzás Gergely és Eszes Bernadett, „XI. századi görög monostor Visegrádon,” in *Középkori egyházi építészet Erdélyben (Arhitectura religioasă medievală din Transilvania) IV.*, szerk. Szőcs Péter Levente és Adrian Andrei Rusu (Satu Mare: Editura Muzeului Sătmărean, 2007), 49–93.
- ⁶ A temetők feltárására vonatkozóan lásd: Kodolányi Judit, „The Medieval Cemetery on Sibrik Hill,” Visegrád, MA szakdolgozat, Budapest: Central European University (2011).
- ⁷ Foerk Ernő, „A kalocsai Szt.-Istvánkori székesegyház érseki sírja,” *Archeológiai Értesítő* 31 (1911): 24.
- ⁸ Veszprémy László, szerk., *Szent István és az államalapítás* (Budapest: Osiris Kiadó, 2002), 31.; Györffy György, „Székesfehérvár feltűnése a történeti forrásokban,” in *Székesfehérvár évszázadai I.*, szerk. Kralovánszky Alán (Székesfehérvár: Fejér megyei Múzeumok Igazgatósága, 1967), 22–23.
- ⁹ Szőke Mátyás, „Visegrád koraközépkori vára,” in *Európa közepe 1000 körül: Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok. Az Európa Tanács 27. kiállítására* (Stuttgart: Konrad Theiss Verlag GmbH, 2000), 365–366.; Tolnai Katalin, „Visegrád kora Árpád-kori emlékei,” MA szakdolgozat, Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem (2007), 22–23.; Boruzs Katalin, Merva Szabina és Szabó Balázs Sándor, „Előzetes jelentés a Visegrád, Sibrik-dombon 2017-ben végzett tervásatásról,” *Archeologia – Altum Castrum Online*. A Magyar Nemzeti Múzeum visegrádi Mátyás Király Múzeumának online régészeti magazinja, letöltve: 2018. 09. 30. <http://archeologia.hu/content/archeologia/492/boruzs-merva-szabo-sibrik-2.pdf>
- ¹⁰ Buzás és Eszes, „XI. századi görög monostor Visegrádon”
- ¹¹ *Képes Krónika: Milleniumi Magyar Történelem: Források*, ford. Bollók János (Budapest: Osiris Kiadó, 2004), 88.
- ¹² Zsoldos Attila, „Visegrád vármegye és utódai,” *Történelmi Szemle* 40, no. 1-2 (1998): 15.
- ¹³ Boruzs, Merva és Szabó, „Előzetes jelentés a Visegrád, Sibrik-dombon 2017-ben végzett tervásatásról”
- ¹⁴ Buzás Gergely, „A visegrádi ispáni vár régészeti kutatása,” *Archeologia – Altum Castrum Online*. A Magyar Nemzeti Múzeum visegrádi Mátyás Király Múzeumának online régészeti magazinja, letöltve: 2018. 09. 30. <http://archeologia.hu/content/archeologia/216/buzas-gergely.pdf>